

TAMÁS PÉTER

„Miért kell nekem mániákusokról olvasni?”

Dehumanizáció és elkövetői nézőpont Vladimir Nabokov Lolitájában

A *Lolita*-ban a dehumanizáló narratív eljárások valóságos tárháza figyelhető meg. A regény középkorú narrátora, Humbert Humbert azért alkalmazza őket, hogy elfogadtassa az olvasóval saját pedofil viszonyát Dolores Haze-zel (alias Lolitával), aki megismerkedésükkor csupán tizenkét éves. Az elbeszélői logika szerint ugyanis ha a kislány nem-emberi lényekre hasonlít, akkor a hagyományos morális előírások nem vonatkoznak rá, többek között a pedofília tabuja sem. Humbert narratívájában azonban számos ellentmondás érhető tetten, melyek aláássák ezt az érvet. A mű értelmezéséhez elengedhetetlen ezeket az ellentmondásokat észrevenni és megérteni.

Ugyan Humbertet el lehet ítélni külső morális kódrendszerek alapján is, az ő kifogásait figyelmen kívül hagyva, ám ez csak leegyszerűsítő, a szöveg irodalmi megformáltságára kevésbé érzékeny interpretációt eredményezhet. Mivel a történet egésze az elkövető perspektívájából kerül bemutatásra, Nabokov utal rá, hogy az az olvasó, aki nem kíváncsi Humbert szemszögére, inadekvát befogadója a művének. A szerző *A Lolita című könyvről* című esszéjében (mely ugyan az első kiadásnak még nem volt része, de amely a regény későbbi kiadásaiban utószóként szerepel) „birkáknak” nevezi azokat, akik „a »Minek kellett ezt megírni?« vagy a »Miért kell nekem mániákusokról olvasni?« szellemében olvasták a *Lolita* kéziratát vagy az Olympia Pressnél megjelent kiadását”.¹ Ha viszont mi nem ebben a szellemben olvasunk, a regény bepillantást nyújt az elkövető manipulációs technikáiba és öngazolási mechanizmusaiiba. Sarkosan megfogalmazva: a *Lolita* értekezés az immoralis ember gondolkodásmódjáról és meggyőzési módszereiről. A mű fő kihívása pedig az, hogy csak megismerjük, de ne vegyük át kritika nélkül Humbert látásmódját, vagyis hogy a dehumanizáló ábrázolásmód ne ösztönözzön minket is arra, hogy emberalattinak lássuk a címszereplő kislányt. Ezt szem előtt tartva most vizsgáljuk meg közelebbről is a narráció dehumanizáló eljárásait.

MANIPULATÍV RETORIKAI ELJÁRÁSOK

Humbert már az elbeszélés elején az „emberi” fogalmán kívül helyezi azokat a kislányokat, akikhez vonzódik:

¹ Vladimir NABOKOV, *Lolita*, ford., utószó BÉKÉS Pál (Budapest: Árkádia, 1987), 332.

Most pedig szeretném bevezetni a következő fogalmat. A kilenc és tizen-négy éves korhatárok között előfordulnak olyan hajadonok, akik bizonyos, náluknál kétszer vagy többször idősebb, megbabonázott utazók előtt felfedik igaz természetüket, mely nem emberi, hanem nimfikus (vagyis démonikus); ezen választott lények jelölésére a „nimfácska” megnevezés alkalmazását javasolom.²

Ezzel egyrészt démonizálja a kislányokat, akiket másrészt irodalmi utalássá redukál: személyiségjegyeiktől megfosztva, az antik mitológia nimfáinak megtestesüléseként láttatja őket.

A nimfácska kategória kidolgozása meglehetősen explicit megnyilvánulása a dehumanizációnak, később azonban Humbert jóval kevésbé feltűnő módon is az „emberi” ellenpólusaként ábrázolja Lolitát. A narrátor meggyőző erejét éppen az adja, hogy több típusú retorikai eszközt használ. A fent idézett harsányabb kijelentést észrevétlenül alátámasztják a dehumanizáció burkolt formái: az olvasó eleinte valószínűleg nagy távolságtartással fogadja azt az elképzelést, hogy hétköznapi kislányoknak nimfikus természete lenne, és kifejezetten öregebb férfiakat akarnának elcsábítani; mivel azonban Humbert finom retorikai cselekkel is nimfikusnak állítja be Lolita tetteit és személyiségét, a kevésbé figyelmes olvasóban fokozatosan az az érzés alakul ki, hogy mégiscsak megalapozott Humbert állítása a kislány démoni voltáról. Ezért eshet meg, hogy számos értelmező szexuálisan agresszív szereplőt lát Lolitában, és nem veszi észre, hogy Humbert első együtt-létükkor megerőszkolja – még annak ellenére sem, hogy Lolita ezt nyíltan ki mondja: „Te tökfey – mondta, édesen mosolyogva rám. – Te undorító állat. Szepőlötelen szűz voltam, és nézd, mit tettél velem. Hívnom kéne a rendőrséget, és megmondanom, hogy megerőszkoltál. Ó, te mocskos gazember.”³

Az elbeszélői kommentár („mondta, édesen mosolyogva rám”) átértelmezi a kislány megnyilvánulását, és azt sugallja, Lolita szavait ironikusan kell érteni, nem szó szerint – mintha csak cinkosan évődne Humberttel. Mivel ez a viselkedés illene a korábban bevezetett „nimfácska” kategóriába, az olvasó hajlamos arra a következtetésre jutni, hogy Lolita nem gondolja komolyan az erőszak vádját. Így erősíti egymást a narrátor explicit tézise és lopva beszúrt kommentárja.

Humbert narrációjában nem csak a nyílt és a burkolt dehumanizáló eljárások között kell különbséget tennünk. Nick Haslam pszichológus modellje szerint a dehumanizációnak két jól elkülönülő típusa létezik (noha ezek akár egyidejűleg is jelentkezhetnek): az animalisztikus és a mechanikus. Animalisztikus dehumanizációról akkor beszélhetünk, ha azért állítják egy csoport tagjairól, hogy emberalattiak, mert hiányoznak belőlük azok a tulajdonságok, amelyek csakis az emberi faj sajátjai, mint például az intelligencia, a morális érzék és a civilizáltság. Ekkor

² Uo., 17.

³ Uo., 148.

állatokhoz vagy negatívan értékelt lényekhez (mondjuk démonokhoz) hasonlítják az áldozatokat, és azt sugallják róluk, hogy durvák, irracionálisak, éretlenek, gyerekesek, ösztön által vezéreltek.⁴ Mechanisztikus dehumanizációról akkor beszélhetünk, ha olyan tulajdonságok hiányát állítják, amelyek nem kizárólag az emberekre jellemzőek, de amelyeket hajlamosak vagyunk az emberi természet alapvető hozzátartozóinak tartani, például az érzelmi fogékonyságot, a mások felé tanúsított melegséget, kognitív rugalmasságot és mélységet. Ekkor az áldozatokat a gépekhez hasonlóként mutatják be: olyan létezőkként, akik hidegek, érzéketlenek, merevek, passzívok és felszínesek.⁵

A *Lolita*-ban a dehumanizáció mindkét változatával találkozhatunk. Nézzük, hogyan használja őket Humbert, és hogyan próbálja a segítségükkel meggyőzni az olvasót a gyerekmolesztálás elfogadhatóságáról.

ANIMALISZTIKUS DEHUMANIZÁCIÓ

Amennyiben az embert az állatoktól megkülönböztető tulajdonságok közé valóban a kifinomultság, az érettség és a gyerekes impulzusok fölötti uralom tartoznak, akkor a gyerekek fokozottan ki vannak téve az animalisztikus dehumanizáció veszélyének. Nem feltétlenül az extrém megnyilvánulásainak, inkább az enyhébb esetének: a lekezelésnek, a nem egyenértékű emberként való ábrázolásnak. Haslam szerint ugyanis akkor is végbemehet a dehumanizáció, ha expliciten nem hasonlítják állatokhoz a másikat, de azt állítják róla, hogy kisebb mértékben jellemzőek rá azok a tulajdonságok, melyek megkülönböztetnek minket az állatoktól.⁶ Emiatt kell figyelni arra, hogy Humbert gyakran civilizálatlannak, primitívnek festi le *Lolitát*. Kiemeli például, hogy nem szeret fürödni: „Ámbátor rajongok részegítő, barna illatáért, úgy vélem, olykor azért hajtat kéne mosnia.”⁷ A kislány gyermeki lelkesedése az édességekért és a popkultúráért visszamaradottságnak tűnik a felnőtt Humbert „highbrow” értékrendszerében: „Szellemileg visszataszítóan sablonos kislánynak találtam. Édeskés dzsesszimpró, népi tánc, ragacsos vegyi fagy, musicalek, mozimagazinok és így tovább – ezek álltak slágerlistája élén. [...] Ha valami kávéház cégtábláján az áll: jéghideg italok, automatikusan izgalomba jött, bár minden ital mindenütt jéghideg volt.”⁸

Ezek a megjegyzések önmagukban nem lennének elegendőek a kislány dehumanizálásához, ám megágyaznak ahhoz, hogy *Lolitát* erkölcstelennek láttathassa az elbeszélés. Humbert egy ponton ezt írja: „Most szembe kell néznie azon viszsztatetsző feladattal, hogy számot adjak a *Lolita* erkölceiben bekövetkezett, hatá-

⁴ Nick HASLAM, „Dehumanization: An Integrative Review”, *Personality and Social Psychology Review* 10, 3. sz. (2006): 252–264, 257–258.

⁵ Uo.

⁶ Uo., 262.

⁷ NABOKOV, *Lolita*, 47.

⁸ Uo., 154.

rozott hanyatlásról.”⁹ A figyelmetlen olvasó könnyen elfogadhatja, hogy Lolita romlott, hiszen Humbert eddigre már hozzászoktatta ahhoz a gondolathoz, hogy a kislány képtelen kontrollálni az impulzusait.

De mit is takar ez az állítólagos erkölcsi hanyatlás? „Heti apanázsa, melyet azzal a feltétellel kapott, hogy eleget tesz alapvető kötelességeinek, huszonegy centre rúgott a beardsleyi korszak kezdetén – és egy dollár ötre ment föl a végén.”¹⁰ Humbert állítása szerint tehát Lolita prostituálta magát: „Ismervén saját lány ajka varázsát és hatalmát, egy különleges ölelés tarifáját – egyetlen iskolaév alatt! – három, sőt négy dolcsira emelte.”¹¹ Az elbeszélő feslettségnek értelmezi Lolita viselkedését, noha sejteni lehet a leírásból, hogy a kislánytól meg van tagadva a teste fölötti szabad rendelkezés joga: Humbert a lány „alapvető kötelességeinek” nevezi szexuális érintkezéseiket. Tudjuk, hogy korábban már megerősöskolta a lányt, és az elbeszélő egy eufemizmusa azt sugallja, a fizikai erő használatától később sem riadt vissza:

Lo azonban nem volt könnyű eset. Igen fásultan szolgálta meg napi három centjét – vagy három ötcentesét –, és roppant kíméletlen tárgyalófélnek bizonyult, valahányszor módjában állt megtagadni tőlem bizonyos megsemmisítő, különös, lassú, paradicsomi kéjeiket, melyek nélkül néhány napnál tovább nem létezhettem, s melyeket a szerelmi bágyadtság természetéből következően erőszakkal meg nem szerezhettem.¹²

Mi az a „szerelmi bágyadtság”, amire Humbert utal? Az eufemisztikus megfogalmazás azt sejteti, hogy az elbeszélő gyengéd érzelmeit takarja, miközben lehet, valójában arról van szó, hogy Humbert akkor volt kénytelen pénzzel rávenni Lolitát, hogy használja „lány ajka varázsát”, amikor két orgazmus között petyhüdt volt, és ezért nem volt képes erőszakkal megszerezni a célját. A regény egy másik pontján Humbert éppen egy olyan jelenetet idéz fel, amiben az ernyedtség az aktus utáni kielégültségérzetet jelenti, amit hamar eltöröl a következő erekció: „miután eltöltekeztem vele – ragyogó, örült erőfeszítések után, miket azúrkek sávós ernyedtség követett”, azután „egyszerre csak ironikus és rettenetes módon újra duzzadt a vágy – »Ó, ne«, sóhajtott föl Lolita az égre, és a következő pillanatban a gyöngédség és az azúr... szilánkokra tört minden.”¹³ De ha Humbert esetleg mégis érzelmi, nem fizikai bágyadtságra céloz a „szerelmi bágyadtság” kifejezéssel, akkor is manipulatív ez a szövegrész, hiszen a narrátor csak indirekt módon ismeri el, hogy Lolitának nem mindig volt lehetősége megtagadnia a férfi vágyainak kielégítését. Lolita akkor kért több pénzt, amikor „módjában állt” megtagadnia

⁹ Uo., 192.

¹⁰ Uo., 192–193.

¹¹ Uo., 193.

¹² Uo.

¹³ Uo., 300.

tőle a „paradicsomi kéjeket”, ami azt jelenti, hogy nem mindig állt módjában visszautasítani a férfit.

Humbert elismeri, elképzelhető, hogy a lány azért gyűjtötte a pénzt, mert el akart szökni: „leginkább nem attól tartottam, hogy tönkretevesz, hanem, hogy eleendő készpénzt halmoz fel, és elszökik.”¹⁴ Ez a beismerés azonban csak a gondolatmenet végén hangzik el, amikorra Humbert már hozzászoktatta az olvasót ahhoz az elképzeléshez, hogy Lolita feslett erkölcsű, vagyis amikorra már viszonylag nagy kognitív erőfeszítésbe kerül az első benyomást felülírni.

MECHANISZTIKUS DEHUMANIZÁCIÓ

A fentebb elemzett szövegrészekben nemcsak az animalisztikus, hanem a mechanikus dehumanizáció jegyei is megfigyelhetőek. Lolita viselkedése gépiesnek tűnik, amikor Humbert azt állítja, a lány „automatikusan” jött lázba: „Ha valami kávéház cégtábláján az állt: jéghideg italok, automatikusan izgalomba jött, bár minden ital mindenütt jéghideg volt.”¹⁵ Az pedig, hogy „igen fásultan”¹⁶ elégitette ki a férfi szexuális vágyait, azt a látszatot kelti, mintha érzelmek nélkül cselekedne.

Az ábrázolás manipulatív módját jól mutatja, hogy noha Humbert saját magát is hasonlítja gépekhez, ezt más hangnemben teszi, mint amikor Lolita mechanisztikus viselkedéséről beszél: „Ó, nyájas olvasó! Ne neved, míg elképzelsz engem a kék kárpadjára vonva, amint harsányan tíz- és huszonöt centeseket meg nagy ezüstdollárokat vetek ki magamból, mint valami zengő, csörgő és tökéletesen tébolyult bőségszaru, kincset okádó masina”.¹⁷ Ez a hasonlat komikus, és éppen ezért azt sugallja, hogy Humbertre nem illik a gépiesség szerepe, és hogy legmélyebb érzéseivel feszültségben áll, hogy fizetni kénytelen Lolitának. A masinával való összehasonlítás tehát éppen Humbert mechanisztikusságának megcáfolását hivatott véghez vinni. Sőt, ezt a stratégiát még hatásosabbá teszi, hogy a narrátor felszólítja az olvasót, hogy ne neveden rajta, ezzel pedig úgy konstruálja meg a befogadót, mintha maga is mulatságosnak találná azt a szituációt, hogy Humbertnek pénzt kell adnia a kislánynak a szexuális érintkezésükért cserébe.¹⁸

A kislány mechanisztikus dehumanizálása jóval a fent idézett részek előtt megkezdődik. Mint Leland de la Durantaye értelmezése rámutat, Humbert eredetileg azzal igazolja a pedofil vágyait önmaga előtt, hogy ezek csupán privát képzelgések, melyeket nem próbál valóra váltani, s melyeknek így semmi követ-

¹⁴ Uo., 194.

¹⁵ Uo., 154.

¹⁶ Uo., 193.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Az olvasó megszólításáról és cinkosként való megkonstruálásáról lásd: Lisa ZUNSHINE, *Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel* (Columbus: The Ohio State University Press, 2006), 106.

kezményük nincsen Lolitára nézve.¹⁹ Ennek ellenére nem tudja tartani magát ahhoz, hogy csak a távolból imádja a kislányt; fokozatosan egyre több fizikai kapcsolatot keres Lolitával. Megismerkedésük után nem sokkal úgy segít a kislánynak kiszedni egy porszemét a szeméből, hogy kinyalja a nyelve hegyével. Ezt rendkívül intenzíven éli meg: „Egész lényem mintha egyetlen szívdobbanás lett volna.”²⁰ Ezzel azonban nem sokáig elégszik meg, és a regény első részének végére már Lolita megerőszkolását is elmerészkedik.

Hogy történhet meg ez? De la Durantaye szerint legtisztábban a 13. fejezetben figyelhető meg, hogyan jut el Humbert az önkéntelen fantáziálgatásból a megbocsáthatatlan tettekig.²¹ A lány ekkor egyedül marad a férfival, és a kereveten pihenve Humbert ölébe teszi a lábát, aki addig dörzsöli hozzá magát, amíg orgazmusa lesz. Lolita ezt nem veszi észre (legalábbis a narrátor állítása szerint), ezért Humbert egyenesen szűziesnek nevezi az incidenst: „Szeretném, ha művelt olvasóim részt vennének az eseményben, melyet visszajátszani készülök; szeretném, ha [...] meggyőződnenek róla, milyen szűzies az egész aszúédes jelenet”.²² Ennek az állítólagos ártalmatlanságának a képzetét tovább erősíti, hogy Humbert színházi nyelvet imitálva ábrázolja az esemény kezdetét. A már idézett mondatban „jelenetként” hivatkozik rá, aztán a következő bekezdésben expliciten is drámai instrukciókat utánoz:

Főszereplő: Hümmögő Humbert. Idő: júniusi vasárnap reggel. Színhely: napfényes nappali. Kellékek: ómódi, keresztcsíkos kerevet, képeslapok, lemezjátszó, mexikói mütyürkék (a néhai Mr. Harold E. Haze – isten áldja meg a jó embert – Vera Cruz-i nászútján nemzette kedvesemet, sziesztaidőben, egy kékre pingált szobában, és az emléktárgyak, köztük Dolores, szanaszét hevertek a lakásban).²³

Humbert a színházi allegóriával olyan értelmezési keretet nyújt, amelyben a frottórizmus valós következményekkel nem járó játéknak tűnik. Maga Lolita pusztá kellék ebben a játékban: Humbert a mexikói emléktárgyak közé sorolja őt.

Az emléktárggyal való azonosításon felül még hangsúlyosabban is megvalósul a lány dehumanizációja. Mivel Humbert azt állítja, Lolita nem értette, mit csinál a férfi, Humbert szétválasztja a lány személyét és a rávetített fantáziaképet: „Amit oly örülten magamévá tettem, nem ő volt, hanem saját teremtményem, egy másik, képzelet szülte Lolita – talán valóságosabb is Lolitánál, őt részben fedő és

¹⁹ Leland DE LA DURANTAYE, *Style Is Matter: The Moral Art of Vladimir Nabokov* (Ithaca: Cornell University Press, 2007), 94.

²⁰ NABOKOV, *Lolita*, 47.

²¹ DE LA DURANTAYE, *Style Is Matter*, 94.

²² NABOKOV, *Lolita*, 61.

²³ Uo.

tartalmazó, kettőnk közt lebegő, akarattalan, tudattalan, önálló élet nélküli.”²⁴ Humbert számára tehát a lány dehumanizált gépként létezik. Mint de la Durantaye rámutat, ebből a felfogásból egyenes út vezet Humbert későbbi, egyértelműbben káros tetteihez, mivel ezen a ponton Humbert megtanulja figyelmen kívül hagyni a lány érzelmeit és akarát.²⁵

Nabokov egy intertextuális utalás elhelyezésével jelzi, hogy Humbertnek nincs igaza, amikor a fenti incidens ártalmatlansága mellett érvel. Lolita, miközben Humbert ölében van a lába, „gyönyörű, közönséges, édes-piros almát”²⁶ rágcsál. Az alma természetesen a bibliai Tudás Fájának gyümölcsére utal. Pontosabban szólva nem csak arra; Hetényi Zsuzsa szerint ez egy többféle asszociációt megnyitó toposz, aminek az utalási hálójába a Bűnbeesésen felül a „termékenység és férfiasság”,²⁷ sőt, még a római mitológia is beletartozik, amennyiben az alma Diana istennő egyik attribútuma.²⁸ Mégis a bibliai utalás a lehangsúlyosabb, hiszen ez a legexplicitebb: a regény eredeti szövegében nem „édes-piros” az alma, mint a fordításban, hanem édeni („Eden-red apple”). A tiltott gyümölcsre való allúzió önellentmondást teremt Humbert eszme-futtatásában. A narrátor csábítóként próbálja feltüntetni Lolitát, de az allúzió azt is előrevetíti, hogy az incidens után a lányt nem sokáig fogja védeni a gyermeki naivitása. Míg Humbert azt állítja, „[a] gyermek nem tudott semmiről”,²⁹ Lolita már a tudás szimbólumát rágcsálja. Nabokov ekként érzékelteti, milyen ingatag talajon áll Humbert öngazolása.

ÖSSZEZÉS

Mint láttuk, Humbert összetett retorikai eljárásokkal igyekszik manipulálni minket: keveri a dehumanizáció nyílt és burkolt, illetve animalisztikus és mechanisztikus formáit, és a cinkosaként konstruálja meg az olvasót, amikor kiszólásokat intéz hozzá. Ezeknek az eljárásoknak a kritikus értelmezésével kialakíthatunk egy olyan nézőpontot, amely ugyan érzékeny az elkövető szemszögére, de különbözik az övétől. Az elkövetői nézőpontú narráció ekképpen nem az elkövetővel való azonosulásra, csak az ő érveinek megismerésére és megértésére szólítja fel a befogadót.

²⁴ Uo., 66.

²⁵ DE LA DURANTAYE, *Style Is Matter*, 71.

²⁶ NABOKOV, *Lolita*, 61.

²⁷ Uo., 629.

²⁸ HETÉNYI ZSUZSA, *Nabokov regényösvényein* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2015), 636.

²⁹ NABOKOV, *Lolita*, 66.